

Universitat de Lleida

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
"JOSEP LLADONOSA I PUJOL"

RECS HISTÒRICS: PAGESIA, HISTÒRIA I PATRIMONI

IX CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL

Alguaire, 20 a 22 d'octubre de 2016

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

ENTRE L'ESTAT I LA COMUNITAT: ELS REGADIS

MEDITERRANIS AL SEGLE XIX

Salvador Calatayud

ENTRE L'ESTAT I LA COMUNITAT: ELS REGADIS MEDITERRANIS AL SEGLE XIX¹

Salvador Calatayud

(Universitat de València)

salvador.calatayud@uv.es

RESUM:

Aquest treball estudia les relacions entre la política hidràulica de l'Estat liberal i la gestió local del reg a càrrec d'organismes creats pels propis regants. Es destaquen algunes actuacions estatals en matèria de reg, des de les actuacions puntuals relacionades amb conflictes específics, fins la promulgació de la Llei d'Aigües de 1866. A continuació s'estudia la forma en que van interactuar l'Estat i les comunitats de regants, a través de quatre exemples: la Séquia de Montcada, el Jutjat Privatiu d'Oriola, el Canal Imperial d'Aragó i la Séquia Reial del Xúquer. Aquests casos mostren que els sistemes de reg gestionaven un territori i un entorn social amb graus diversos d'autonomia i d'interferència de l'administració pública. Aquests graus depenien, entre d'altres factors, de la dinàmica concreta de cada cas, de la fragilitat dels equilibris interns i externs al sistema i de la tradició institucional de cada séquia. Tot això en el context dels canvis socio-polítics de la Revolució liberal, que van comportar una reorganització substancial del paper de l'Estat i dels regants en la gestió de l'aigua.

PARAULES CLAU: Reg. Estat liberal. Institucions. Gestió dels bens comuns.
Agricultura.

---

¹ Text provisional. El treball ha comptat amb l'ajud del Projecte d'Investigació HAR2013-47182-C2-1-P

1. Introducció.

L'objectiu d'aquesta ponència és explorar la relació entre la dinàmica local de la gestió dels sistemes de reg i l'acció estatal en matèria hidràulica. Sovint aquests dos aspectes s'estudien de manera separada. D'un costat, els treballs derivats de la història del dret han explicat amb molt de detall els canvis a la legislació d'aigües al s. XIX.² De l'altre, la recerca més vinculada a la història agrària ha estudiat l'evolució de sistemes de reg concrets en els seus diferents aspectes³. Per contra, el tractament sistemàtic de les relacions entre ambdós àmbits és menys habitual, encara que no manquen estudis destacats: així, per exemple, els treballs de Tomàs Peris Albentosa sobre la intervenció de la Monarquia durant l'època moderna; o els de Mª Teresa Pérez Picazo sobre els canvis en els regs arran de la revolució liberal i tot al llarg dels ss. XIX i XX⁴. La nostra intenció és situar en el primer plà de l'anàlisi alguns aspectes d'aquesta relació i destacar que es tractava d'una interacció en la que tant l'acció estatal com els sistemes locals de reg es veien afectats per condicionants que forçaven adaptacions.

La idea central, que constitueix el punt de partida, és que l'Estat liberal va reconfigurar, en bona mesura, l'organització del reg tal com havia operat als segles anteriors. Va canviar, per tant, la forma com l'Estat es relacionava amb les iniciatives particulars de reg: es van introduir alguns principis i formes administratives noves, que tendien a fer més homogenia la manera de gestionar els sistemes de reg. Però, en fer-ho, l'Estat es trobava constrenyit per les relacions de poder local que dominaven els sistemes de reg i estaven inserides en una dinàmica pròpia de transformació. El resultat seria una combinació de regulació estatal i autonomia dels regants, que era canviant i depenia de les circumstàncies particulars de cada cas.

A l'apartat primer es farà una síntesi de la intervenció estatal durant el període isabelí i es destacaran tant el significat i les característiques de la Llei d'Aigües de 1866, com les actuacions puntuals de l'Administració. L'apartat segon analitzarà, a través de quatre casos concrets significatius, les relacions entre l'Estat i els òrgans de gestió del reg a l'àmbit local.

---

² Gallego, Menéndez i Díaz, 1986; Moreu Ballonga, 1996; Martín-Retortillo, 1997; Pérez Pérez, 1998; Torijano, 2009 i 2015.

³ Vegéu un recull molt complet de referències a Pérez Picazo, 2000.

⁴ Pérez Picazo i Lemeunier, 1990 i 1994; Peris Albentosa, 1992, ... i 2015; Garrido, 2011 i 2014; Calatayud i

1. La política estatal, en relació amb l'autonomia dels regants

La regulació dels usos de l'aigua va ser objecte en Espanya, com és ben sabut, d'una llei relativament primerenca en el context europeu. El 1866 es va promulgar la Llei d'Aigües, que contemplava tots els aspectes bàsics en l'accés a l'aigua, des del tipus de propietat sobre aquest recurs, fins les atribucions del Govern i l'Administració, i incloent-hi el lloc que ocuparien les organitzacions autònomes dels regants en la nova ordenació i la confirmació d'alguns tribunals d'aigües existents al litoral mediterrani. Després de les modificacions que es van introduir a la norma durant el Sexenni, la Llei seria de nou confirmada el 1879, amb uns continguts pràcticament idèntics als de 1866.

La Llei va tractar de definir amb claretat els drets de propietat sobre l'aigua. Com és sabut, aquesta és una qüestió central en els postulats del liberalisme i va suscitar debats, tant entre especialistes com a les instàncies polítiques que van discutir la Llei. Finalment, es va consagrar el domini públic de l'aigua en la major part dels aquífers superficials, mentre s'admetia la propietat privada de les aigües subterrànies una vegada elevades i també, com a excepció, d'alguns recursos de superfície que, tradicionalment, havien gaudit del dret d'apropiació i venda de l'aigua. Allò decisiu, però, era la declaració del domini públic com a principi general: "...la conveniencia de declarar del dominio público todas las corrientes de aguas como único medio de distribuirla con acierto y de conciliar las necesidades de la navegación, de la agricultura y de la industria" (Cerrillo, s/f, p. 186). Aquesta opció tenia una conseqüència de gran transcendència i és que situaba a l'Estat com a àmbit de decisió en l'assignació dels recursos i en la definició de com accedir a l'aigua per part dels particulars.

Des d'aquest moment, l'ús de les aigües públiques es feia a partir d'una concessió estatal, no era el dret absolut que regia sobre altres bens i actius, sinó un dret acotat per les condicions que imposava l'Administració. Aquestes condicions no eren arbitràries, sinó que recolçaven en principis que la Llei també s'encarregava de desenvolupar. Entre aquests principis, n'hi havia dos que resultaven fonamentals per a tota concessió d'aigües. D'un costat, l'ordre de prioritats en l'ús, que s'establia de la següent manera: abastiment urbà, aprovisionament del ferrocarril, regadiu, navegació i, en darrer lloc, l'ús com a força motriu. De l'altre, una qüestió fonamental que va ser especialment demandada pels representants valencians i murcians als debats previs a la promulgació de la Llei: la defensa dels usos de

---

Garrido, 2012; Calatayud, 2008 i 2016.

l'aigua ja establerts front d'altres nous situats als cursos alts dels rius. Els regs tradicionals de les hortes mediterrànies ocupaven les valls litorals i captaven l'aigua al tram final dels rius. Eren, per tant, molt vulnerables davant de les noves captacions situades aigües amunt i això havia provocat conflictes, que s'havien fet més habituals amb el creixement demogràfic, l'extensió del reg i els canvis en la propietat de la terra de la Revolució liberal. En aquestes circumstàncies, la Llei consagrava el dret de l'usuari més antic, front a d'altres pretensions que abogaven per diferents versions del principi del dret del riberenc (a l'estil de la legislació o la jurisprudència anglo-saxona). A partir d'aleshores, cap nova captació d'aigua podia afectar a les dotacions dels regs ja establerts i la tramitació de les concessions havien de comptar amb informes sobre els usos existents a l'aquífer en qüestió.

Aquest conjunt de normes ampliava les atribucions de l'Estat i en feia responsable primer dels usos de l'aigua, però, al mateix temps, reconeixia l'existència d'organitzacions d'usuaris, que venien gestionant els sistemes de reg amb un grau ampli d'autonomia, en molts casos des de segles enrere. La Llei no només legitimava aquestes organitzacions sinó que les feia obligatòries per a tot sistema de reg amb més de 20 regants i 200 hectàrees. A partir d'aquest moment, tot sistema de reg havia de contar amb un Sindicat i un Jurat, denominacions que la Llei consagrava, al mateix temps que regulava alguns aspectes bàsics de la configuració d'aquests òrgans. Segons aquesta regulació, l'autonomia de l'organització dels usuaris era el principi central, encara que havia d'estar subjecta al marc general dissenyat per la Llei. Tot sistema de reg devia contar amb unes normes escrites particulars, que devien ser elaborades pels propis regants. L'Estat, normalment, no intervenia en aquesta elaboració, però havia d'aprovar-les i podia obligar a modificar-les per adequar-les al marc legal general. Aquest marc, com acabem de suggerir, establia la participació dels regants en la creació de les ordenances i en el funcionament normal del sistema de reg, però regulava també la forma d'aquesta participació. Tant per a elaborar les normes, com per a triar els òrgans directius - més importants quan major era l'escala del sistema de reg- o per a prendre determinades decisions rellevants per a la marxa del sistema, els regants votaven, però ho havien de fer "...en proporció a la propiedad que representen" (art. 288). Es consagrava així el vot ponderat, que, en la pràctica, regia en molts dels sistemes de reg existents, però no en altres on el vot únic per regants s'havia aplicat des de segles enrere. No sabem fins a quin punt, en aquests darrers casos, la llei va modificar la pràctica anterior, però és possible que hi haguera diferents respostes a escala local. En definitiva, una qüestió que caldria remarcar és que el

reconeixement legal de les agrupacions de regants, en principi uniformitzades segons la nova regulació, implicava que l'Estat compartia amb els usuaris organitzats la gestió d'un recurs natural com l'aigua i, en part, del territori afectat pel seu ús.

La Llei d'Aigües va constituir, doncs, una regulació uniforme per a tota la geografia nacional, en la que les facultats de cada agent o instància administrativa estaven ben delimitades. Tanmateix, la major part de les normes establertes a la Llei s'havien anat gestant durant les dècades prèvies a través de decrets del Govern, emetits normalment per a resoldre algun conflicte específic. En aquest sentit, la Llei de 1866 es podria considerar, en bona mesura, un punt d'arribada, una sistematització d'actuacions i de decisions prèvies que donava coherència a normes disperses i que, en fer-ho, es convertia també en el punt de partida per a la regulació futura (Calatayud, 2016).

En qué consistia aquest conjunt de intervencions que havien precedit i preparat el terreny per a la Llei d'Aigües? Durant les dècades finals de l'antic règim i el procés de revolució liberal, es va produir una alteració substancial de les jerarquies existents al camp, que va afectar també a la manera com venien gestionant-se els sistemes de reg. D'un costat, els canvis que l'absolutisme va intentar introduir en el control dels recursos pertanyents al Patrimoni Reial van generar conflictes socials i la crisi institucional en la gestió quotidiana de sistemes de reg importants com, per exemple, els de l'horta de Múrcia o el de la Séquia d'Alzira. De l'altre, amb la inestabilitat política del període revolucionari, l'organització de l'ús de l'aigua va resultar afeblida i el reg es va ampliar en molts llocs fora del control de les agrupacions de regants existents. A tot això s'afegia el fet que alguns projectes de reg importants iniciats al s. XVIII sota la iniciativa de la Monarquia o amb el seu recolçament, com ara el Canal de Castella o l'Imperial d'Aragó, restaven inacabats i les obres paralitzades a causa de la crisi fiscal de l'Estat; i d'altres que s'havien finalitzat, com la prolongació de la Séquia d'Alzira, plantejaven greus problemes derivats del canvi d'escala i la necessitat de reconstruir els consensos necessaris per a l'exercici quotidià del reg. Finalment, l'ampliació del reg davant el creixement demogràfic de la primera meitat del segle XIX, en un context de recursos hídrics limitats i irregulars, va generar noves demandes i conflictes entre usuaris dels aqüífers.

Tot aquest conjunt de circumstàncies configuraven una situació difícil a la qual el nou Estat liberal va haver de fer front al mateix temps que es configurava l'estructura estatal i es posava en marxa una administració de caràcter modern però limitada per les dificultats

hisendístiques. En els poc més de trenta anys que van des de la mort de Ferran VII fins la promulgació de la Llei d'Aigües, es van dictar uns dos-cents decrets i ordres referents a l'ús de l'aigua, que hem sintetitzat en un altre lloc (Calatayud, 2016).

L'acció estatal en aquesta, com en d'altres matèries, s'exercia a través dels representants del Govern a les províncies. Hi ha pocs estudis específics sobre aquesta intervenció de l'autoritat provincial en la regulació dels regs, però recentment n'han aparegut dos referits a Alacant. D'un costat, Pedro Díaz, en reconstruir l'etapa de José Rafael Guerra com a Cap polític (governador civil) d'Alacant entre 1844 i 1848, ha destacat tres importants actuacions que afectaven a la gestió de l'aigua en una província especialment deficitària en aquest recurs (Díaz, 2016). D'un costat, una tasca de foment quan, d'acord amb les elits locals, va recolçar el projecte de trasvassament d'aigua des del Xúquer fins les valls del Vinalopó, una proposta que no reeixiria davant l'oposició oberta de les comunitats de regants de les riberes del Xúquer. De l'altre, una acció decidida per aconseguir que, el 1847, s'enderrocaren les preses que un terratinent d'Hellín havia bastit al riu Mundo i que els regants del baix Segura consideraven un perjudici per a les seues séquies. En aquest cas, el Cap polític va unir la seua iniciativa institucional a la dels diputats d'Alacant i Múrcia i tots plegats aprofitaren la influència de Mariano Roca de Togores, propietari a la zona d'Oriola, com a ministre de Comerç. Finalment, Guerra va realitzar també tasques de mediació per a l'elaboració d'algunes ordenances de reg i va intervenir en els conflictes per l'aigua a la conca del riu Monnegre. La trajectòria d'aquest representant de l'Estat central a la província mostra l'existència d'un marge d'autonomia respecte a la seua dependència del Govern i el paper que els Caps polítics podien jugar en la canalització dels interessos locals, en aquest cas pel que afecta als usos de l'aigua.

De manera complementària, Sara Moreno ha estudiat la participació d'un òrgan important de l'administració perifèrica, com era el Consell provincial, en l'administració del reg també a la província d'Alacant (Moreno, 2015). Aquest òrgan va realitzar de 80 a 100 sessions anuals durant les dècades centrals del segle i, en la majoria d'elles, va tractar temes relacionats amb el reg. Eren qüestions en les que intervenia el governador civil, que consultava al Consell, i abarcaven un ampli ventall: aprovació de noves captacions, després de comprovar la seua viabilitat; mediació en els conflictes entre séquies o entre grups específics de regants i els respectius organismes de reg; aprovació i modificació d'ordenances; etc. En aquestes actuacions del Consell es posen de manifest els límits poc

definites entre les atribucions de l'Administració i l'autonomia en el funcionament dels sistemes de reg.

Així doncs, quan va promulgar-se la Llei d'Aigües, l'Estat liberal tenia una experiència àmplia en la regulació dels usos de l'aigua i en la resolució de conflictes específics. Havia desenvolupat també els mecanismes d'intervenció a partir de la nova configuració política i administrativa. En aquest conjunt d'iniciatives, com van interactuar l'Estat i els organismes de gestió que operaven a la majoria dels sistemes de reg?

3. L'Estat i els regants: entre el conflicte i la col.laboració.

En aquest apartat volem concretar les relacions entre l'Estat i els organismes del reg en quatre casos significatius i al voltant d'una hipòtesi central. Podriem considerar que les entitats que dirigien un sistema de reg determinat actuaven de manera complementària a l'Administració pública i, en certa manera, constituïen una mena d'administració en la qual l'Estat delegava determinades atribucions sobre un territori i un recurs natural bàsic com era l'aigua. Aquesta condició seria més visible i més transcendent en els sistemes de reg de cert tamany i un elevat nombre d'usuaris, que abarcaven varis municipis i extreïen un volum important d'aigua dels rius. De fet, les séquies s'organitzaven de manera que fora possible controlar el territori implicat, tant des del punt de vista físic -el repartiment i sostenibilitat del recurs i l'eficàcia del reg- com institucional -els consensos entre els diferents grups d'usuaris, que sovint, podien estar enfrontats per l'accés a una aigua sempre escassa-. L'existència d'aquestes institucions que abarcaren un territori de certa importància podia resultar útil per a l'Estat, però comportava també problemes i contenciosos sobre l'abast de l'acció pública.

Les comunitats de regants exercien una tasca administrativa, en un moment en què, simultàniament, s'estava establint la nova ordenació de l'Estat sobre el territori: províncies, partits judicials, municipis. El context polític en el qual es va abordar aquesta tasca va donar lloc a "...un sistema de Administración pública basado en el fortalecimiento de una burocracia puesta al servicio del Poder Ejecutivo.... Para el liberalismo conservador, la eficacia gubernativa y consecuentemente el progreso y la misma modernidad, pasaban ... por un mapa centralizado e intervencionista de la Administración pública que extendiera y

sistematizara el alcance de la autoridad gubernamental" (Sierra, 2012, pp. 68-69). Aquesta centralització tenia, però, límits importants, compte fet de la migradesa dels recursos estatals per a posar en marxa una administració pública eficaç. En aquest sentit, la col.laboració amb els organismes del reg podia ser una eina per al control del territori, a condició de què s'assegurara un equilibri -canviant i inestable- entre l'autonomia local i el respecte a les decisions de l'Estat. A més, hi havia un altre fet que contribuïa a configurar aquest equilibri: la pèrdua d'atribucions i capacitat d'actuació dels municipis era un element que jugava a favor de l'autonomia relativa dels regants, vinculats directament amb l'Estat a través de les autoritats provincials. Malgrat tot, com veurem, la relació de molts sistemes de reg amb el poder local no desapareixeria i, en realitat, el paper del municipi en la gestió de l'aigua experimentaria una re-ubicació en la nova estructura administrativa i política. Si en uns casos, els enfrontaments entre regants i ajuntaments havien de recórrer a la mediació dels governadors civils, en altres, els alcaldes seguien gaudint d'àmplies atribucions en la gestió específica de molts sistemes de reg, especialment els que tenien un abast local i afectaven a un sol municipi.

Cal precissar també que, com ha estudiat Carles Sanchis per al cas del Sindicat del Túria, l'Estat s'enfrontava a límits difícils de superar quan pretenia instaurar una organització del reg que no tenia el consens de tots els usuaris, fins i tot quan, com en aquest cas, comptava amb el d'alguns dels més influents. Durant dècades, l'Estat va tractar de que les diferents séquies del Túria es coordinaren dins d'aquest organisme l'acció del qual abarcava una part de la conca del riu. Tanmateix, els interessos enfrontats dels sistemes de reg que feien ús del Túria va impossibilitar la consolidació i l'acció eficaç del Sindicat (Sanchis, 2016, p. 65).

Els quatre casos que estudiarem estan recollits al Quadre 1, amb les variables bàsiques de cadascun.

Quadre 1. Quatre sistemes de reg a mitjan segle XIX.

	Superfície (Hes)	Aqüífer	Nº de municipis
Séquia Reial de Montcada	3.273	Túria	22
Jutjat Privatiu d'Oriola	6.622	Segura	12
Canal Imperial d'Aragó	27.966	Ebre	19
Séquia Reial del Xúquer	16.156	Xúquer	20

Font: La xifra de la séquia de Montcada correspon al s. XVII, segons Peris, s/f., però l'area regada per aquest canal mostrava una gran estabilitat en el llong termini, ja que el 1916 l'extensió regada era de 3.231 Hes; *Medios que se utilizan para suministrar el riego a las terras y distribución de los cultivos en la zona regable*, Madrid, 1918, vol. I, p. 375. La xifra d'Oriola és de 1831: J. Roca de Togores, *Memoria sobre los riegos de la huerta de Oriuela* (1831), en F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*, València i Madrid, Universitat de València i Ministerio de Agricultura, 1991, vol. II, p. 122. La xifra del Canal Imperial correspon a 1870 i inclou reg permanent i reg "supletorio": A. Llauredó, *Tratado de aguas y riegos*, Madrid, 1878, vol II, p. 371. Les de la Séquia Reial, per a 1850: S. Calatayud, "Normas y práctica cotidiana en el regadío colectivo: la Acequia Real del Júcar, 1840-1880", inèdit.

3.1. La Séquia Reial de Montcada

La Séquia de Montcada era el major dels canals que regaven l'extensa horta al voltant de la ciutat de València. També era el que captava l'aigua en primer lloc. Després ho feien les set séquies, més petites, que regaven l'horta més propera a la capital i que estaven sotmeses a la jurisdicció del Tribunal de les Aigües. Els punts de captació de les vuit séquies estaven molt a prop uns d'altres, al tram final del riu, i les àrees de reg respectives es trobaven en contacte formant una única gran extensió de reg. Així, doncs, hi havia moltes interdependències dins d'aquest conjunt, que incloïen motius de conflicte entre les séquies existents, però també coincidències d'interessos front a d'altres captacions d'aigua als trams mitjà i superior del riu Túria.

Montcada tenia el seu origen en l'època musulmana i, a mitjan segle XIII, amb la conquesta cristiana, va passar al patrimoni del monarca, que, uns anys després, el 1268 la va vendre al conjunt de pobles i senyors feudals de la zona. Ja en aquell moment, el canal tenia un recorregut semblant al actual, de manera que es pot parlar d'una gran continuïtat pel que fa al territori regat i, en molta menor mesura, a les formes de gestió. En arribar l'època contemporània, Montcada era un sistema de reg relativament estable i ben consolidat (el que

no vol dir que no hagueren conflictes, com els que havien motivat a la primera meitat del s. XVII una reestructuració del repartiment de l'aigua (Peris, en premsa) i aquestes circumstàncies influïrien en la manera com es va relacionar amb l'Estat liberal.

Cóm s'organitzava a la séquia de Montcada el control del territori irrigat?⁵ El canal regava terres a 22 municipis i d'altres petits nuclis habitats o deserts, amb una distància entre els primers i els darrers en rebre l'aigua d'uns 30 kilòmetres. Al llarg de canal hi havia un elevat nombre de preses d'aigua, unes 224, per alimentar canals secundaris o parcel·les contigües (Peris, en premsa). Tot plegat representava un sistema complex, amb multitud de punts potencials de fricció. A més, com en molts canals, també ací hi havia diferències rellevants entre alguns sectors de l'àrea beneficiada, especialment entre els regants de la capçalera i els de la cua del sistema.

La gestió de la séquia estava en mans d'una Junta composta per 12 síndics, des de que, a finals del segle XVII, aquest organisme va imposar-se definitivament sobre les assemblees de regants que havien tingut un major protagonisme durant els segles anteriors. Els síndics representaven als municipis amb major superfície de reg i constituïen, per tant, un govern que integrava territoris a través dels representants anomenats per consistoris dominats per elits locals o senyors. És aquest sistema de govern el que va arribar fins l'època liberal. Ara, els síndics eren els mateixos alcaldes o algún concejal dels pobles amb dret a representació i havien de ser propietaris de més de 3 hectàrees de reg: deu pobles amb síndic fixe i la resta, amb dret a anomenar rotativament el seu representant formaven, juntament amb el Sequier Major, la Junta de Govern. Tanmateix, aquest òrgan s'ocupava només de la gestió general del canal, mentre els ajuntaments tenien plenes atribucions en l'administració de l'aigua dins del seu territori. Moltes decisions es preïen a escala dels ajuntaments, que fins i tot intervenien en la modificació de les normes de reg (Sales, Ortega i Palau, 2014). Així, per exemple, a Meliana, un dels pobles amb síndic permanent, l'ajuntament i els regants van decidir modificar els partidors per adaptar-los a la superfície regada per cada derivació i ho van fer en 1876, mentre, dos anys després, decidien aplicar restriccions en l'ús de l'aigua per afrontar la sequera, tot al marge de la direcció del canal. En qualsevol cas,

---

⁵ A diferència d'altres séquies, Montcada no es regia per unes ordenances propiament dites, elaborades en un moment donat, sinò per una recopilació de normes, resolucions i documents realitzada el 1758. Aquest conjunt, de gran extensió, incloïa resolucions preses al llarg del temps front a problemes específics, i seria completada amb posterioritat a 1758. La difusió pública d'aquesta recopilació al segle XIX va ser possible amb la seua inclusió a l'influent llibre de Jaubert de Passà. Posteriorment, la pròpia séquia la va editar, amb afegits, el 1915: *Canal Real de Moncada. Ordenanzas para el buen gobierno y conservación de dicha real acequia*, València,

aquesta capacitat es donava en tant no afectava a la distribució col·lectiva i els drets d'altres zones de la séquia. En certa mesura, la Junta de Síndics "...ejerce el liderazgo a la hora de defender los intereses generales de los regantes" (Sales, Ortega i Palau, 2014), mentre els municipis administraven l'aigua. Es tracta d'una solució semblant a la que veurem més endavant per a Séquia Reial del Xúquer, i que ens sugereix l'existència d'un òrgan interlocutor amb l'Administració i amb d'altres canals del mateix riu, un cap visible del sistema de reg, útil per als regants, en tant defensava els interessos generals fora del sistema i regulava l'equilibri dins d'ell, i útil també per a l'Estat que podia negociar amb una direcció legitimada i operativa⁶. Per davall d'aquesta Junta, la gestió quotidiana de l'aigua, el manteniment de la infraestructura, el cobrament de les taxes de reg i la imposició i cobrament de sancions corresponien als municipis o als regants de l'àmbit local. Aquest repartiment de funcions assegurava també el coneixement específic sobre les condicions de les collites, del territori i del reg per a un ús efectiu de l'aigua (Guinot et al., 1999, p. 46). Al mateix temps, però, aquestes atribucions dels ajuntaments podien limitar la informació disponible per part de la direcció del canal, en aspectes tan centrals com el nombre i la identitat dels propietaris de terres regades, un problema que trobarem en un altre canal de grans dimensions com la Séquia Reial del Xúquer. El 1859, quan es tractava de constituir la Junta general, que apenes s'havia reunit en segles i que integrava a tots els regants, es reconeixia que "...el continuo movimiento que experimenta la propiedad impide que la Junta de Gobierno tenga un esacto [sic] conocimiento de todos los propietarios de tierra que riegan de la espresada acequia entre los treinta y un pueblos que participan de sus aguas".⁷

En definitiva, el govern de la séquia de Montcada es basava en aquesta dualitat: una direcció amb poques atribucions pràctiques però garantia de l'equilibri intern i un conjunt de pobles que exercien el control efectiu de l'aigua exclusivament en el seu territori. L'Estat no tenia cap participació en la gestió del canal ni havia intervé en l'elaboració de les ordenances. En la pràctica, però, l'Administració no va poder desentendre's de la marxa de la séquia de Montcada. I és que els equilibris que hem comentat no estaven exents de conflictes interns en aquesta etapa de reestructuració de la propietat de la terra i renovació de les institucions polítiques. Tenim pocs estudis sobre l'evolució del canal al segle XIX, però

Tip. Recolf, 1915.

⁶ Les relacions de la séquia amb l'administració i amb d'altres usuaris del Túria exigia comptar amb personal qualificat. Cap a 1868, dos destacats i ben coneguts advocats de la ciutat de València, Cirilo Amorós i Manuel Danvila, treballaven per a Montcada.

sabem, per exemple, que, cap a 1849 hi havia patrulles militars per la séquia. El mateix any, la necessitat urgent d'aigua als darrers pobles va motivar, com en altres moments d'escassetat, alteracions en l'ordre normal del reg a favor dels pobles de la cua del sistema. A l'estiu de 1851, quan uns vint individus dispararen a les tropes que patrullaven el canal en Rocafort, l'Estat va haver d'intervenir més activament. Era un moment de sequera aguda i la direcció de la séquia va establir un canvi dels torns d'accés a l'aigua i un repartiment provisional per a salvar algunes collites (Calatayud, Millán i Romeo, 2006). Les resistències a acceptar els canvis per part de regants individuals però recolçats de vegades per alguns ajuntaments va fer que la intervenció estatal fora necessària per a reprimir els incompliments: durant tot l'estiu d'aquell any es va detenir i empresonar als centenars de cultivadors i propietaris que regaven quan no els pertocava. Ací, l'Estat va col.laborar amb la direcció del canal, però es tractava d'una acció conjuntural, fins que, passada la sequera, es va tornar a l'ordre habitual del reg.

Hi ha d'altres proves de la intervenció puntual de l'Estat, però apenes s'han investigat les seues circumstàncies. Sabem, per exemple, que en 1853 una Reial Ordre (de 23 d'Octubre) modificava el sistema d'elecció dels síndics, que va passar dels ajuntaments als propis regants de cada poble. Aquesta intervenció es va fer, però, a petició de grups de regants.⁸ Sabem també que, al menys en dues ocasions, 1860 i 1896, el Governador va convocar els regants per a modificar alguna de les normes. Més endavant, en 1869, en circumstàncies polítiques diferents, el Governador va anomenar Sequier a un llaurador de El Puig i ho va fer de manera irregular, en contra de l'opinió de la Junta de Síndics (Mangue i Martínez, s/f, f. 17). El Puig estava a la cua del sistema de reg i mantenia enfrontaments habituals amb els pobles de la capçalera per la circulació de l'aigua al canal. Sembla, a més, que a la part final de la séquia s'havia consolidat un grup nou de propietaris, que reclamaven protagonisme en la gestió del canal. Les mesures preses per assegurar que arribara aigua suficient al final del sistema solien provocar accions il.legals dels regants de més amunt i, en ocasions, això va exigir també la vigilància militar de les comportes i la intervenció de l'autoritat provincial.

Tenim, doncs, un canal que dominava un ampli territori d'elevada productivitat

---

⁷ Citat a Mangue i Martínez, s/f, f. 16.

⁸ Guinot et al., 1999, p. 46. La RO derogava una altra de 2 de Novembre de 1847. Ara s'ordenava "...derogar la citada real Orden y mandar que todos los regantes puedan intervenir en la elección del Acequero Mayor para lo cual los de cada pueblo nombraran representante..."; Sales, Ortega i Palau, 2014.

agrària i altes densitats de població, i que es regia de manera totalment autònoma respecte a l'administració pública. Tanmateix, la complexitat de la gestió i la fragilitat dels equilibris interns van exigir intervencions puntuals de l'Estat, que finalitzaven quan desapareixia la raó que les motivava.

3.2. El Jutjat Privatiu d'Oriola.

Al tram final del riu Segura, des d'Oriola fins el mar, operava tradicionalment un intricat conjunt de sistemes de reg: divuit séquies que prenien l'aigua directament del Segura (en alguns casos mitjançant sénies) en vuit assuts i un número elevat d'assaps que recollien aigües sobrants de séquies superiors. Aquestes infraestructures estaven gestionades per nou entitats administratives autònomes, de diferent escala, i regaven terres de 23 pobles. Les interconnexions dins d'aquest conjunt eren complexes: séquies i/o municipis que compartien infraestructures; séquies sobre les quals hi havia més d'una entitat administrativa; o séquies diferents que regaven un mateix municipi. La majoria de municipis regaven de més d'una séquia i la majoria de séquies regaven varis municipis.

Aquest conjunt era hereu de l'antiga supremacia de la ciutat d'Oriola i la seua progressiva transformació per les successives segregacions de varis pobles respecte a la seua jurisdicció. Les primeres segregacions són del 1692 i afectaren primer a Guardamar, després a Rojales, Formentera, Benijófar, que acabaren amb la independència de Guardamar i Rojales el 1773. Aquestes emancipacions van generar una "....territorialización de nuevos Juzgados Privativos de Aguas en cada nueva villa".⁹ Simultàniament es va produir també la incorporació d'unes 40.000 tafulles al reg, al nord-est (termes d'Oriola i Guardamar, sobretot) com a resultat del drenatge de la zona coneguda com les Píes Fundacions. Allí es va implantar una extensa xarxa de reg i desaiguament i es van fundar 3 poblacions (Dolores, San Fulgencio y San Felipe) on predominaven els llauradors pobres, en contrast amb al domini de les oligarquies d'Oriola sobre bona part del conjunt.

En aquesta zona de reg destacava, per l'abast de l'àrea regada, el sistema governat pel Jutjat Privatiu d'Oriola, del que ens ocuparem en aquest apartat. Corresponia a les primeres derivacions del riu una vegada a la província d'Alacant i comprenia un conjunt heterogeni d'infraestructures: 4 assuts, 5 séquies derivades directament del riu, 2 séquies alimentades per rodes hidràuliques, 2 assaps que recollien aigües sobrants tornades al riu i 8 assarps més

alimentats per aigües sobrants de la resta del sistema. Eren elements interdependents, però, al mateix temps, diferenciats i amb una autonomia ampla en la seua relació amb el cicle hídric de l'area. Des del punt de vista institucional, el centre d'aquest entramat de canals era la ciutat d'Oriola, mentre la resta eren petits nuclis de població.

Des de l'Edat Mitjana, el sistema estava dirigit per un Jutge Sobre-cequier, anomenat pel consell municipal d'Oriola. Al segle XVIII, l'Alcalde Major de la ciutat, designat pel Rei, va assumir les competències del Jutge (Millán, 1999, p. 31). Com que el consell municipal estava dominat per la petita noblesa propietària local, aquesta èlit tenia un control ampli del reg. El sistema es regia per unes ordenances aprovades el 1623 sota les ordres de la Monarquia, que havia anomenat un advocat aliè a la societat local per a elaborar el text.

A finals del s. XVIII, el 1791, l'Estat va ordenar que es redactaren noves ordenances, després d'un conflicte amb el poble d'Almoradí que va saldar-se en decretar el Consell de Castella la seua separació respecte a la jurisdicció d'Oriola. Malgrat tot, l'oposició d'alguns grups de propietaris va retardar la nova normativa, que encara no s'havia elaborat en 1832, quan una ordre del Govern va reiterar l'obligació. Els sectors dominants ara a la propietat oriolana defensaven la necessitat de una nova regulació: "...con el doble objeto de evitar los sensibles motivos que causan la decadencia de la agricultura de aquel pais, y de proporcionarle todas las ventajas de que es susceptible, atendida la variación de los tiempos desde la época de la formación de los antiguos estatutos...".¹⁰ L'autor d'aquesta reflexió, Juan Roca de Togores va fer la seua aportació al procés de refundació normativa, amb una memòria detalladíssima del sistema de regs i del seu context hidrològic i institucional, amb un inventari minuciós de les tandes, l'estat de la infraestructura, la distribució de l'aigua en cada séquia, els molins que feien ús dels canals, etc.

Finalment, el 1836 es van aprovar les noves ordenances i, en elles, s'alterava el forma de govern del sistema de reg.¹¹ Cadascun dels 17 canals i assarps anomenava un número variable de síndics i electes, tots els quals configuraven una Junta General composta per 23

---

⁹ Gea Calatayud, 2015, p. 239; Bernabé, 2014.

¹⁰ Juan Roca de Togores, *Memoria sobre los riegos de la huerta de Orihuela* (1831), en F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*, València i Madrid, Universitat de València i Ministerio de Agricultura, 1991, vol. II, p. 108

¹¹ *Ordenanzas para el gobierno y distribución de las aguas que riegan la huerta de la ciudad de Orihuela y otros pueblos sujetos al Juzgado privativo de la misma* (1836), reedición: Orihuela, Imprenta Zerón, 1986. Per a la formació d'Ordenances es va anomenar una comissió el 1830, on a més d'Andrés Rebagliato estaven Matías Sorzano, Bernardo Roca de Togores, José Díe Llorens y Antonio Zechini. La seua aplicació es va paralitzar, però, i només començaren a regir en abril de 1844.

síndics i 72 electes, de la qual formaven part també un Jutge Sobre-cequier i un Síndic Procurador general. Així doncs, l'organisme directiu constituïa una entitat excepcionalment àmplia pel nombre de components i ostentava la representació de les parts -també nombroses- que integraven aquest sistema de reg. Per a ser sindic i electe de les séquies i asarps majors calia ser propietari de 1,2 Hes., mentre als aqueductes menors el mínim era més baix, de 0,5 Hes. L'elecció d'aquests representants es feia en una reunió a la que estaven convocats tots els hereters de cada aqueducte, entre els quals s'en triaven 15 a sorts. Aquests "insaculats" es reunien, presidits pel Jutge, per a elegir els síndics i electes del respectiu aqueducte. Per la seua banda, el Jutge Sobre-cequier era elegit per la Junta General composta per tots els síndics i electes. Tot plegat constituïa el Jutjat Privatiu d'Oriola, que ara operava de manera autònoma respecte al municipi d'Oriola (Gea Calatayud, 2015, p. 240). Aquesta autonomia, però, no implicava que la gestió del reg fora aliena a les lluites polítiques local i comarcal.

Les diferents séquies que integraven el sistema funcionaven de manera autònoma, sotmeses al Jutjat pel que fa al repartiment general de l'aigua i a les relacions amb l'administració i d'altres usuaris del riu. Les característiques d'aquest dens sistema de reg feien difícil la identificació del conjunt dels propietaris o, si més no, de les elits terratinents, amb l'administració d'un sol canal (encara que alguns coincidien amb ún dels petits municipis propers a la ciutat). Era habitual, doncs, que un mateix terratinent tinguera que moure's en més d'una comunitat de regants i exercir la seua influència en una multiplicitat d'ambits de decisió on no sempre el seu paper podia ser decisiu. Això degué influir en la dinàmica del control intern del sistema, però ho desconeguem compte fet de la manca d'estudis monogràfics. Sembla que aquests canals van conèixer escasses interferències de l'Estat (que no tenia cap atribució estatutària en els organismes de direcció), potser a causa de la complexitat de la gestió i l'entrecruament d'interessos sobre el terreny. En canvi, hi ha molts indicis de la forta implicació de les elits terratinents i polítiques de la zona en l'administració del reg, malgrat la modalitat d'elecció de representants que hem assenyalat més amunt.

Per aproximar-nos a aquesta relació peculiar del sistema de reg amb l'entorn polític i administratiu, anem a centrar-nos en un dels components del sistema, del qual hi ha més informació (encara que no estudis recents). La séquia de Molina era un dels canals principals del conjunt regit pel Jutjat Privatiu d'Oriola, encara que, amb unes 8.000 tafulles, no era dels

de major extensió. Dos conflictes de llarga durada durant el segle XIX en aquesta séquia mostren algunes de les peculiaritats institucionals dels regs del Segura.

Pel que fa al primer, la séquia mantenia des del segle XVIII un contenciós amb un gran propietari, Pedro Portillo, que tenia una extensa finca a la cua del sistema de reg. Per a que l'aigua hi arribara, calia que, en determinats moments, les derivacions de més amunt tancaren les comportes i tragueren les parades o *tablachos* que posaven al canal principal (Gea, 1903, pp. 42 i ss.). Van haver-hi diversos acords i sentències, però el 1819 Portillo tornava a demandar a la séquia davant l'incompliment dels compromisos sobre la circulació de l'aigua, segurament forçat per les dificultats derivades del mal estat en què es trobava l'assut. La pugna era, en aquell moment, entre l'Audiència de València, que donava la raó a Portillo, i l'Alcalde major Oriola que defensava a la resta dels regants (encara que algún propietari destacat, com Matías Sorzano, no recolçava la posició de la séquia). A finals de la dècada de 1820 el conflicte es va reavivar i, des d'aquest moment, el pleit estarà íntimament lligat a la figura políticament emergent de l'advocat oriolà Andrés Rebaglato Pescetto (Gea, 1903, pp. 65 i ss.). La seua participació al pleit, malgrat perdre'l, "... aseguro su reputación de político experto, aplicó el caudal de sus conocimientos al estudio de las complejas cuestiones de nuestros riegos, y pudo así hacerse insustituible en todas ellas y condensarlas en las actuales ordenanzas, obra exclusivamente suya y que sólo él pudo realizar, ya conciliando voluntades, aunando intereses, venciendo dificultades" (Gea, 1903, pp. 67-68). Aquest protagonisme ens mostra cómo la gestió de reg es movia en una nebulosa d'equilibris interns i de relacions amb l'administració, en aquest cas de la justícia, en la qual algunes trajectòries individuals podien ser decisives.

Malgrat que la justícia va sentenciar sempre a favor de Portillo, els llargs anys de procesos judicials, que implicaven mobilitzar als regants, van ser profitosos per a Rebaglato. Donaren a conèixer la seua capacitat; van contribuir a crear la reputació de polític expert; i li van permetre estudiar les "complejas cuestiones de nuestros riegos" (Gea, 1903; p. 67). La conclusió és evident: la gestió de les séquies i la seua relació amb elements externs i amb el mateix Estat requeria contar amb experts en lleis i, preferentment, amb iniciativa social i política. Els propis terratinents de zones de regadiu com aquesta havien de familiaritzar-se amb els mecanismes de gestió i de canalització de les seues demandes, el que exigia coneixements sobre la hidràulica local, com hem assenyalat per al cas de Roca de Togores.¹²

---

¹² Millán, 1999, p. 191: els Roca de Togores "...acumulaban un conocimiento decisivo en la

Però, a més, es podien fer carreres polítiques a partir dels "sabers" jurídics sobre el reg. Aquestes carreres també podien ser útils per als interessos dels regants: Rebagliato no va reeixir en el pleit que comentem, però, segurament, l'expertesa adquirida va facilitar la resolució dels nombrosos conflictes de menor resonància que, amb tota seguretat, degueren afectar a la séquia durant aquestes dècades de canvi i reestructuració.

El segon dels conflictes va produir-se de manera simultània, però era de caràcter diferent: oposava a la séquia de Molina amb d'altres canals usuaris de riu. El 1825 s'iniciava la construcció d'un assut nou, una obra que només finalitzaria el 1871 i tindria un alt cost econòmic -mig milió de pessetes- però també en termes de costos de transacció, impossibles d'avaluar (Gea, 1903, pp. 95 i ss.). La construcció va suscitar l'oposició de pobles d'aigües avall a causa d'un aturador (*ataguía*) construït provisionalment per a poder fer l'obra. Va produir-se una "...creciente irritación en el ánimo de aquellos regantes que la consideraban [la ataguía] como causa principal de la pérdida de sus cosechas y de la depreciación de sus tierras [...] Produjose tal indignación en los pueblos inferiores, que hubieron de intervenir las autoridades y hasta el mismo Gobierno" (Gea, 1903, p. 97, subraïat meu). Desconeguem l'abast d'aquesta intervenció estatal, però sabem que va donar lloc a un conveni entre pobles sobre la retirada de l'aturador en acabar les obres, un acord molt tècnic que resolva de moment un conflicte social. I comportava comprovació: es van anomenar un enginyer per cada part en conflicte i comissions que presenciaven les obres. Tanmateix, la polèmica de l'aturador es va convertir en una qüestió política entre moderats i progressistes. El 1842, l'Alcalde anomenat pel Govern, Julián Espinós va decretar la destrucció de l'aturador, el que va provocar el recolçament dels pobles d'aigües avall: una multitud va anar fins Oriola a agrair-ho, "...cuya entrada alborotada en Orihuela ocasionó carreras, sustos y cierre estrepitoso de tiendas..." (Gea, 1903, p. 101). Tanmateix, els de Molina, encapçalats ja per Rebagliato, es van oposar i l'aturador no es va destruir. L'advocat oriolà havia consolidat la seua posició dominant no només al sistema de reg, amb la seua influència en el text de les noves ordenances, sinò també en el moderantisme local i la defensa de l'aturador li va proporcionar el recolçament de "...los más encopetados realistas procedentes del convenio de

---

gestión del riego", en tant que propietaris, predominantment, de terres regades. "Un propietario de este tipo debía atender a la conservación de la infraestructura de riego y de la agricultura intensiva como elementos definitorios de su prosperidad. De ahí que estos propietarios, rentistas y en expansión, acumulasen saberes decisivos en una sociedad burguesa que, en gran parte, giraba sobre la renovación de la agricultura rentista de regadío".

Vergara..." (p. 100), sumats ara al moderantisme.

L'aturador va seguir en peu i només seria destruït coincidint amb la Revolució de setembre de 1868, enmig d'un motí dels pobles perjudicats: "En los alrededores de la presa aparecieron una noche grupos de gentes extrañas armadas de hachas, picos y carabinas, que dieron a entender a los pacíficos habitantes del partido de Beniel la conveniencia de encerrarse en sus hogares con toda diligencia. La obra destructora empezó: la cólera y el odio de los enemigos de la ataguía se desahogaron sin embarazo alguno y a cada furioso golpe que hacía saltar las tablas y palos, respondía la multitud con gritos de júbilo y satisfacción" (p. 103). La justícia va tractar, infructuosament, de trobar els responsables de l'acció i la séquia de Molina va haver d'adaptar-se a la nova situació construint de manera urgent la presa definitiva, el que va augmentar les despeses. Però ningú va gosar de bastir un nou aturador.

El conflicte ens mostra que, per darrere de les normes escrites dels sistemes de reg, els "acords" o "consensos" estaven penetrats pel conflicte polític. Les solucions, en les quals l'Estat tenia límits importants per a intervenir, eren necessàriament imperfectes o injustes per alguns dels implicats. Durant dècades, els pobles situats aigües avall van patir els efectes d'una solució tècnica imposada per l'hegemonia moderada a la comarca, però, amb l'inici del Sexenni, la situació es va invertir i la destrucció de l'aturador va deixar la séquia de Molina amb una manifesta escassetat d'aigua i va forçar la realització de l'obra que s'havia retardat tant. Els regs, per tant, estaven sotmesos als trasbalsos polítics i a "...la revancha, fruto inevitable de unos calamitosos tiempos en que la pasión y los odios de bandería sembraron venganzas y deafueros..." (Gea, 1903, p. 109).

3.3. El Canal Imperial d'Aragó.

El Canal Imperial es va començar a construir a la dècada de 1760, a càrrec de l'empresa Badin y Compañía i amb la protecció de la Monarquia, que va anomenar uns anys després a Ramón de Pignatelli com a Protector del canal. Tanmateix, els problemes dels promotors van paralitzar aviat les obres, de manera que el 1778 l'Estat va incautar allò construït i la resta d'actius de l'empresa.¹³ Des d'aquest moment es produïren importants avanços en la construcció, però, en l'etapa final de l'antic règim, el canal va patir els efectes del que sembla haver estat una mala gestió sota la direcció del magistrat de l'Audiència

Francisco J. La Ripa, fins 1806 i la posterior administració francesa, amb les destruccions causades per la guerra. El model de gestió que l'Estat acabaria establint al segle XIX va passar per fases i canvis de direcció, en un context en el qual estava pendent la finalització de les obres aigües avall de Saragossa per a fer possible la navegació en aquest tram. En 1814 es va fer càrrec de l'obra Martín de Garay, que va acometre la reparació i el manteniment de la infraestructura, abandonades durant l'ocupació francesa. Tanmateix, durant el Trienni, el canal va passar a dependre de l'Ajuntament de Saragossa, fins que va tornar, en 1823, sota el control del Govern, dirigit ara per militars. Va ser el 1836 quan s'establí definitivament una direcció a càrrec d'un enginyer (Bolea, 1978, p. 303-304). La superfície beneficiada va créixer des de finals del set-cents i, cap a 1870 era la major que regava un canal en Espanya, unes 28.000 hectàrees, a més de les 68 fàbriques que utilitzaven les aigües.¹⁴

En 1849 el Govern va decidir l'organització administrativa que havia d'adoptar l'Imperial.¹⁵ Aquesta iniciativa estatal responia a la peculiar situació i entitat legal del canal com a propietat de l'Estat i depenent de dues direccions generals: la d'Obres Públiques en tant que via de navegació i la d'Agricultura en tant que séquia de reg. Des d'aquest moment, els regants de l'Imperial tenien obligació d'organitzar-se en sis sindicats, cadascun dels quals agrupava varis pobles d'un mateix tram del canal: Buñuel, Gallur, Alagón, Miralbueno, Miraflores i El Burgo. S'establia així una dualitat en la gestió: l'Estat tenia un control absolut de l'entramat institucional creat, mentre l'administració de l'aigua en cadascun dels sis sindicats corresponia a ells. El control estatal es materialitzava en diferents nivells: no només les normes generals havien estat dictades pel Govern, sinó que es reservava al Governador l'anomenament de tots els síndics i de la direcció de cada Sindicat. Aquests devien elaborar unes ordenances per al funcionament del reg al seu sector particular, però el Governador tenia que aprovar-les. Per la seua banda, la resolució de conflictes se feia a una escala doble: un Tribunal d'Aigües en cada Sindicat resolvia exclusivament qüestions sobre el repartiment de l'aigua, mentre la major part dels contenciosos competien al Consell Provincial, òrgan que adquiria, així, un paper actiu en l'administració del sistema de reg.

Els Sindicats tenien al seu càrrec l'administració de l'aigua i l'organització del reg, el

---

¹³ Andrés Llauradó, *Tratado de aguas y riegos*, Madrid, 1878, vol II, p. 364; Pérez Sarrión, 1984, p. 61.

¹⁴ Llauradó, op. cit., p. 371.

¹⁵ *Colección Legislativa de España* [d'ací en avant: CLE], Madrid, Imprenta Nacional, 1850, t. XLVII, pp. 148-158, Real Orden de 3 de junio de 1849.

manteniment de les séquies i el repartiment de les taxes de reg entre els usuaris. Tanmateix, aquesta autonomia estava molt acotada pel fet de què l'Estat decidia tant el volum d'aigua concedit a cada derivació com les quantitats necessàries per al manteniment del canal. Al primer àmbit, el decret governamental tractava d'allunyar incerteses en basar les assignacions d'aigua en els cabals utilitzats fins aquell moment i es comprometia a mantenir aquest subministrament (per a la qual cosa calia mesurar els volums que entraven a cada secció del canal en aquell moment, i d'això s'encarregaven l'Enginyer en cap del districte, un delegat del Governador i el director de cada sindicat). En canvi, es modificava substancialment el canon de reg, tot suprimint les diferents modalitats que havien operat fins aleshores en cada part del canal: prestacions en fruits; convenis particulars; taxes mixtes en diners i fruits; venda de quantitats d'aigua a preus fets. Front a aquesta diversitat local, ara s'unificaven las tarifes i s'en rebaixava l'import mitjà (amb una distinció entre cereals, la quota dels quals baixava, i "verdes y menuceles", per als que es mantenia provisionalment), el que generava unes tarifes homogènies per a tota l'extensió del canal. Les quantitats totals les distribuïa el Governador en quotes a cada sindicat y aquest es limitava a repartir i recaptar entre els regants per a transferir deprés els fons al Govern Civil.

Als anys següents, el Govern aniria esmenant o desenvolupant aquestes normes inicials. Així, el 1856 es definiren les concessions d'aigua per a usos industrials (Real Orden de 26 de març), diferenciant-les segons el grau d'interferència que el salt d'aigua produiria en el cabal de la séquia i es va fer explícita la prioritat de la navegació i el reg sobre l'aplicació com a força motriu. En 1857, es va reiterar el caràcter estatal del canal: l'Estat era propietari de la infraestructura hidràulica i els sindicats, que tenien l'obligació del manteniment, no podien alterar-la de cap manera; en conseqüència, també "...pertenecen al Estado todos los rendimientos que produzcan las aguas que por medio del Canal imperial de Aragón se derivan del río Ebro".¹⁶ L'Estat era l'únic facultat per a fer noves concessions d'aigua. En el cas dels usos industrials, la Direcció del canal proposava a l'Estat el projecte en qualsevol punt de tota la xarxa de séquies de cadascun dels sindicats. Aquests no podien oposar-se, però s'establia un mecanisme de consulta amb ells, de manera que, si l'administració i el sindicat acordaven que la nova concessió podia treure aigua del reg, es produïa un augment equivalent en la dotació total del corresponent tram del canal.

La reafirmació del caràcter estatal es va enfrontar amb una dificultat de caràcter

---

¹⁶ CLE, t. LXXII, Real Orden de 15 d'abril de 1857 p. 121.

administratiu quan, en 1867, es va comprovar que el canal no estava inscrit al Registre de la propietat de Saragossa. Es posaren de manifest, en aquest moment, les carències en la informació disponible sobre la infraestructura, agravades per la pèrdua de l'arxiu en un incendi. Calia elaborar un plànol de tot el recorregut, així com delimitar i amollonar el territori inclòs a l'àrea de reg. A partir d'ahí, es tractava d'acotar "...la parte que fuese de indudable posesión del Estado y [...] los títulos que el Estado pudiera alegar a la propiedad".¹⁷

L'arquitectura institucional del Canal va anar completant-se durant les dècades següents. El mateix 1857 es va publicar un reglament per a la gestió corresponent a la direcció¹⁸. Era de caràcter eminentment tècnic, ja que corresponia a l'enginyer en cap del districte de Saragossa. Al seu càrrec tenia empleats de l'oficina; encarregats d'obres i de la supervisió del canal sobre el terreny; responsables de les rescloses y patrons de vaixell; guardes; i fins a cinc retors, ja que algunes dependències del canal es consideraven parròquies. Les seues atribucions eren molt àmplies, per què els empleats devien supervisar tot el recorregut del canal, controlar que els volums empleats corresponien als acordats amb els sindicats, proposar i dirigir les obres de remodelació, etc.

En 1869 es va aprovar un nou reglament que abordava de manera sistemàtica tot els aspectes del canal, des de la propietat de les infraestructures fins a la mecànica de les concessions d'aigua¹⁹. En el primer aspecte, l'Estat concretava les dimensions físiques de la infraestructura en establir l'abast de la propietat estatal y la feia extensiva a les aigües que circulaven per tota la xarxa de séquies derivades del canal principal i, fins i tot, als tolls i llacunes que formaven les fugues del sistema hidràulic. Pel que fa als aprofitaments, s'establia un ordre de prioritats diferent del que contemplava la Llei d'Aigües i que encara situava la navegació al primer lloc, seguida del reg, l'abastiment urbà, el ferrocarril, la força motriu i l'ús industrial. Les concessions les realitzava la direcció i els sindicats no podien oposar-s'hi, encara que els nous usos devien anar acompanyats pel corresponent augment de la dotació d'aigua. No s'avançava molt en la medició dels volums corresponents a cada derivació, que seguien determinats pel tamany de les comportes, però les noves concessions per a reg es fixaven en metres cúbics per segon i les tarifes es referien també a aquesta mesura.

---

¹⁷ CLE, t. XCVIII, pp. 889-890, Real Orden de 20 de desembre de 1867.

¹⁸ CLE, t. LXXII, pp. 173-182, Real Orden de 34 d'abril de 1857.

Per la seua banda, els sindicats mantenien les responsabilitats establertes en 1848, si d'acàs supervisades més estretament per la direcció estatal. Així, el repartiment de l'aigua dins de cada sindicat, responsabilitat d'aquest, seria vigilat per la direcció per a evitar pèrdues d'aigua i perjudicis als regants. S'obligava també als sindicats a disposar d'una reserva de fons superior al 10% del pressupost anual per a poder fer les reparacions urgents y minimitzar així les pèrdues de temps de reg. A més, en aplicació de la Llei d'Aigües, el director del canal pasava a ser vocal en tots els sindicats. S'establia també una jerarquia d'empleats dedicats a la supervisió del canal, amb uns sobrestants com a màxims responsables, amb la qualitat de funcionaris jurats per a exercir les seues funcions.

Finalment, la configuració de la direcció del canal es consolida amb la creació el 1873 (Decret del 10 de maig) d'una Junta Administrativa, amb seu a Saragossa i composta per 11 membres: el Governador Civil com a president, un Diputat provincial, un concejal de l'ajuntament de Saragossa, el Director de la Societat Económica Aragonesa d'Amics del País, un vocal de la Junta de Agricultura, quatre propietaris regants i dos industrials concessionaris del Canal. Aquesta Junta es mantindria com a màxima autoritat fins que, ja sota el Franquisme, es va reforçar la participació de l'Estat central i es va atribuir la presidència al delegat del govern a la Confederació de l'Ebre. Només constituïda, la Junta va anomenar com a director a l'enginyer Mariano Royo y Urieta, que va dirigir durant anys el canal, va promoure obres importants i va plasmar la seua experiència en unes *Cartas sobre riegos*.... que assoliren certa difusió (Bolea, 1978, p. 305).

3.4. La Séquia Reial del Xúquer.

Conclusions

Als quatre casos estudiats hem trobat diverses formes de relacionar-se les instàncies estatals amb l'administració dels sistemes de reg. Aquesta comptava amb graus diversos d'autonomia, que la Llei d'Aigües va consagrar, però en tots els casos va haver de compatibilitzar-se amb intervencions de l'Administració que assoliren intensitats diferents segons els casos.

---

¹⁹ CLE, t. CII, pp. 685-720, Orden de 30 d'octubre de 1869.

Hem comprovat que els òrgans directius de cada sistema de reg exercien un conjunt de funcions que constituïen una forma d'organització del territori, que no afectava només a l'aigua, sinó més aviat a la relació entre l'aigua i la terra. I, al mateix temps, enquadraven també la societat rural desenvolupada al voltant de l'agricultura de regadiu. Però aquest exercici estava limitat i condicionat per la intervenció de l'Estat, que va establir en aquestes dècades el marc general de la regulació dels usos de l'aigua i va tractar d'homogeneitzar els aspectes institucionals dels sistemes de reg per assegurar una interlocució efectiva amb ells front als possibles conflictes que es podien plantejar.

El grau d'intervenció estatal va ser molt diferent segons els casos i això responia a la dinàmica local que experimentava cada sistema de reg. En un extrem, el del canal Imperial, trobem un sistema regit absolutament des de l'Administració pública, que va regular i supervisar cadascuna de les normes que regien l'ús de l'aigua i va establir la forma de transmissió dels interessos locals a la direcció del sistema de regs. Ací, l'Estat va mostrar certa capacitat per a organitzar un territori extens, de dedicació recent al reg i mediatitzat per la presència d'una ciutat important situada en plena àrea regada. A l'extrem contrari, la séquia de Montcada i els regs d'Oriola, amb una trajectòria que venia de l'Edat Mitjana, van experimentar una baixa interferència estatal, que només es produïa puntualment quan algun conflicte intern o extern feia trontollar els equilibris en els què recolçava l'operativitat del reg. El sistema de control del territori establert en aquestes dos zones regades, que apenes augmentaren de tamany en el període estudiat, funcionaren amb fluïdesa i, pel que coneguem del cas del Baix Segura, la forta implicació de les elits comarcals va convertir el control del reg en un dels fonaments de la preeminència social i política. Enmig tenim el cas de la Séquia Reial del Xúquer, que, després de segles de operar de manera autònoma, es trobava des de finals del s. XVIII sotmesa al control directe de la Monarquia, mentre es produïa una extensió de la superfície regada i del nombre d'usuaris que destruï tots els equilibris interns. La reconstrucció dels mecanismes de gestió del canal ampliat va exigir una forta intervenció estatal, tant en el disseny d'unes normes noves com en la seua aplicació efectiva en la pràctica. Només quan es van consolidar les noves institucions, l'Estat es va retirar i la séquia va renovar l'autonomia en la gestió.

Cap d'aquestes intervencions estatals estaven planificades ni comptaven, pel que sabem, amb directius clares per part del Govern, però van produir-se, de manera descentralitzada, amb els governadors civils com a protagonistes més directes. I amb uns

resultats rellevants pel que fa a la productivitat agrícola de les zones regades afectades.

REFERÈNCIES

Bernabé, David (2014): "Impacto de las segregaciones municipales sobre los juzgados de aguas del Bajo Segura en el siglo XVIII", en Carles Sanchis-Ibor et al., eds., *Irrigation, Society and Landscape. Regadío, sociedad y territorio. Homenaje a Thomas F. Glick*, València, Universitat Politècnica de València, pp. 528-542.

Bolea Foradada, Juan A. (1978): *Los riegos de Aragón*, Zaragoza, Sindicato Central de Riegos del Alto Aragón.

Calatayud, Salvador (2008): "Cambios institucionales en el regadío valenciano, 1830-1866", *Ayer*, 69, pp. 221-252.

Calatayud, Salvador (2016): "Antes de la política hidráulica: la gestión del agua bajo el Estado liberal en España (1833-1866)", *Historia Agraria*, 68, pp. 13-40.

Calatayud, Salvador i Garrido, Samuel (2012): "Negociación de normas e intervención estatal en la gestión del regadío: la Acequia Real del Júcar a mediados del siglo XIX", *Hispania*, 240, pp. 95-118.

Calatayud, Salvador, Millán, Jesús i Romeo, M^a CRuz (2006): "Une administration apolitique? Bravo Murillo face à la société civile libérale dans les campagnes valenciennes", en P. Fournier et al., dir., *Institutions et représentations du politique. Espagne, France, Italie, XVIIe-XXe siècles*, Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise-Pascal, pp. 121-155.

Cerrillo Quilez, F. (s/f): *Régimen jurídico-administrativo de las aguas públicas y privadas*, Barcelona, Editorial Jurídica Española.

Díaz Marín, Pedro (2016): "La implantació del moderantisme a la província d'Alacant. L'administració de José R. Guerra (1844-1848)", *Afers*, 83, pp. 173-196.

Gallego Anabitarte, Alfredo, Menéndez Rexach, Ángel i Díaz Lema, José M. (1986): *El derecho de aguas en España*, Madrid, Ministerio de Obras Públicas, 2 vols.

Garrido, Samuel (2011): "Governing scarcity. Water markets, equity and efficiency in pre-1950s eastern Spain", *International Journal of the Commons*, vol. 5, n° 2, pp. 513-534.

Garrido, Samuel (2014): "Water Management, Spanish Irrigation Communities and Colonial Engineers", *Journal of Agrarian Change*, vol. 14, n° 3, pp. 400-418.

Gea, J. Rufino (1903): *La Acequia de Molina. Apuntes históricos y repartos de aguas*,

Orihuela, Tip. de La Lectura Popular.

Gea Calatayud, Manuel de (2015): "Los regadíos de la huerta histórica de Orihuela", en T. Ferrández i E. Diz, coord., *Historia natural de la Huerta de Orihuela*, Oriola, Ajuntament, pp. 215-249.

Guinot, Enric et al. (1999): *La Real Acequia de Moncada*, Valencia, Generalitat Valenciana.

Mangue, Ignasi i Martínez, Andreu (s/f): "Poder polític, rebel·lió i lluita per l'aigua a l'Horta de València. Godella, la sindicatura perduda de la Séquia de Montcada", manuscrit inèdit.

Martín-Retortillo, Sebastián (1997): *Derecho de aguas*, Madrid, Cívitas.

Millán García-Varela, Jesús (1999): *El poder de la tierra. La sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*, Alacant, Instituto Juan Gil-Albert

Moreno Tejada, Sara (2105): "El gobierno del agua en la provincia de Alicante (1845-1866)", en J. Melgarejo, A. Molina i A. Ortega, eds., *Agua y Derecho. Retos para el siglo XXI*, Cizur Menor (Navarra), Aranzadi i Thomson Reuters, pp. 267-288.

Moreu Ballonga, José L. (1996): *Aguas públicas y aguas privadas*, Barcelona, Bosch.

Pérez Pérez, Emilio (1998): *La propiedad del agua. Sistema estatal y sistema canario*, Barcelona, Bosch.

Pérez Picazo, Mª Teresa (1994): "Regadíos y estructuras de poder en el eje del Segura", en J. Romero i C. Jiménez, eds., *Regadíos y estructuras de poder*, Alacant, Institut Juan Gil-Albert, pp. 193-215.

Pérez Picazo, Mª Teresa (2000): "Nuevas perspectivas en el estudio del agua agrícola: la subordinación de la tecnología a los modelos de gestión", *Historia Agraria*, 22, pp. 37-56.

Pérez Picazo, Mª Teresa i Lemeunier, Guy (1990): "Los regadíos murcianos del feudalismo al capitalismo", a Mª T. Pérez i G. Lemeunier, eds., *Agua y modo de producción*, Barcelona, Crítica, pp. 150-187.

Pérez Sarrión, Guillermo (1984): *Agua, agricultura y sociedad en el siglo XVIII. El Canal Imperial de Aragón, 1766-1808*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico.

Peris Albentosa, Tomàs (1992): *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer (La Acequia Real de Alzira, 1248-1847)*, València, Generalitat Valenciana.

Peris Albentosa, Tomàs (2014): "La articulación de entidades hidráulicas e instituciones políticas en la Huerta de Valencia (ss. XIII-XIX). El limitado intervencionismo de la corona", en Carles Sanchis-Ibor et al., eds., *Irrigation, Society and Landscape. Regadío, sociedad y territorio. Homenaje a Thomas F. Glick*, València, Universitat Politècnica de València, pp. 578-597.

Peris Albentosa, Tomàs (2015): "El ejercicio de la autonomía local en las acequias de la Huerta de Valencia: la olvidada imbricación municipal (siglos XIII-XIX)", *Minius*, 23, pp. 131-170.

Peris Albentosa, Tomàs (en premsa): "Gestionar la irregularidad hídrica. Flexibilidad operativa y complejidad organizativa en la Acequia de Montcada (Huerta de Valencia) durante los siglos XIII-XIX".

Sales, Vicent, Ortega, Mar i Palau, Guillermo (2014): "Expansión del regadío tradicional y control local en la Real Acequia de Moncada", en Carles Sanchis-Ibor et al., eds., *Irrigation, Society and Landscape. Regadío, sociedad y territorio. Homenaje a Thomas F. Glick*, València, Universitat Politècnica de València, pp. 475-492.

Sanchis, Carles (2016): "Las instituciones intercomunitarias de gestión colectiva del riego. El fracaso del Sindicato General de Riegos del Turia (1850-1883)", *Historia Agraria*, 68, pp. 41-70.

Sierra, María (2012): "La vida política", en Isabel Burdiel, coord., *España. La construcción nacional*, Madrid, Taurus, pp. 55-118.

Torijano, Eugenia (2009): "El agua como bien privativo (de las Partidas al Código Civil)", en *Agua y sociedad en la época moderna*, Valladolid, Universidad de Valladolid, pp. 73-85.

Torijano, Eugenia (2015): "Los aprovechamientos del agua en el derecho histórico hispano. Siglos XIII-XIX", *Minius*, 23, pp. 171-206.